

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна, Шерматов Абдыжапар Орунбаевич, Умарова Мээргүл Калдарбаевна

ЭР СОЛТОНОЙДУН БААТЫРДЫК ЖАНА ИНСАНДЫК САПАТТАРЫ

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна, Шерматов Абдыжапар Орунбаевич, Умарова Мээргүл Калдарбаевна

ГЕРОИЗМ И ЛИЧНОСТНЫЕ КАЧЕСТВА ЭР СОЛТОНОЯ

Toktogulova Guljamal Tynybekovna, Shermatov Abdyzharpar Orunbayev, Umarova Meergul Kaldarbaevna

HEROISM AND PERSONAL QUALITIES OF ER SOLTONOY

УДК 94. (575.2)

Аннотация. Илимий макалада Эр Солтоной темасы тандалып алынып, анын баатырдык жана инсандык сапаттары илимий талдоодон өткөрүлдү. Аталган теманы тандап алуудагы негизги максат Эр Солтоной таануу темасынын алкагында баатырдын инсандык жана баатырдык бейнесин ачып берүү менен илимге салым кошуу. Илимий макала даярдоодогу жылнаамалык чек XVIII кылымдын биринчи жарымын өз ичине камтыйт. Ал эми изилдөө объектиси катары инсан таануу багыты белгиленет. Тарыхый фактылар катары окумуштуулардын жазган илимий эмгектери, жана башка тарыхнаамалык жана булакнаамалык материалдар колдонулду. Эр Солтоной темасындагы илимий макаланы даярдоодо универсалдуу жана жеке тарых изилдөө илиминде колдонулуучу илимий ыкмалар пайдаланылды. Эр Солтоной таануу темасынын алкагындагы илимий маалыматтар топтоштурулуп, теориялык анализ жүргүзүлдү. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында Эр Солтоной жашап өткөн доор кыргыздар менен калмактардын ортосундагы күрөштөрдүн курчуп турган мезгилине туура келгендиги, эл ичинен чыккан башка баатырлар сыяктуу эле Эр Солтонойдун баатырдык бейнесинин өзгөчөлүгү, анын эрдиктери тууралуу изилденген тарыхый фактылардын аздыгы, келечекте Эр Солтонойдун тарыхын тактоону колго алуу зарылдыктары белгиленди. Макаланы даярдоодо объективдүүлүк, системалуулук, жалпы байланыш, өнүгүү жана тарыйлуулук принциптери толук сакталып, маалыматтарды иргөө, тарыхый салыштыруу ыкмасынын натыйжасында тарыхый маалыматтарды анализдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Герменевтика ыкмасынын алкагында “Эр Солтоной” эпосу тууралуу айтылып жүргөн маалыматтарга көңүл бурулуп, жыйынтык чыгарылды. Ошондой эле анализ жана синтез, индукция жана дедукция, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү ыкмалары колдонулуп, жалпы жыйынтык чыгарылды.

Негизги сөздөр. баатыр, инсан, ойрот, калмак, жунгар, адилеттүү, мекенчил, адамгерчилик, калыстык, айбат.

Аннотация. В научной статье была выбрана тема героизма, проведен научный анализ его героических и личностных качеств. Основная цель при выборе данной темы – внести свой вклад в науку, раскрывая личность и героический образ героя в рамках темы Эр Солтоной ведение. Хронологические рамки в подготовке научных статей охватывают первую половину XVIII века. Объектом исследования является познания личности. В качестве исторических фактов использовались написанные учеными научные труды, а также другие историографические и источниковедческие материалы. При подготовке научной статьи на тему Эр Солтоной были использованы научные методы, применяемые в науке об универсальной и частной истории. Были собраны научные данные и проведен теоретический анализ в рамках темы Эр Солтоной. В результате проведенных исследований было отмечено, что эпоха, в которой жил Эр Солтоной, совпала с периодом обострения борьбы между кыргызами и калмыками, особенностью героического образа Эр Солтоной, как и других героев из народа, является малое количество изученных исторических фактов о его подвигах, необходимость в дальнейшем заняться уточнением истории Эр Солтоной. При подготовке статьи были полностью соблюдены принципы объективности, систематичности, всеобщей связи, развития и историзма, что позволило

проанализировать исторические данные в результате применения метода сортировки данных, исторического сравнения. В рамках герменевтического подхода были подведены итоги, в которых обращалось внимание на сведения, содержащиеся в эпосе "Эр Солтоной". Были также использованы методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, перехода от абстрактности к конкретности, чтобы сделать общий вывод.

Ключевые слова. герой, личность, ойрат, калмык, джунгар, справедливость, патриотизм, человечность, справедливость, воля.

Abstract. The topic of heroism was chosen in the scientific article, and a scientific analysis of his heroic and personal qualities was carried out. The main goal in choosing this topic is to contribute to science by revealing the personality and heroic image of the hero within the framework of the theme of Er Saltonian conduct. The chronological framework for the preparation of scientific articles covers the first half of the XVIII century. The object of the study is the cognition of personality. Scientific works written by scientists, as well as other historiographical and source materials, were used as historical facts. In preparing a scientific article on the topic of Er Saltona, scientific methods used in the science of universal and private history were used. Scientific data were collected and theoretical analysis was carried out within the framework of the theme of the Saltonia Era. As a result of the conducted research, it was noted that the era in which Er Saltona lived coincided with the period of intensification of the struggle between the Kyrgyz and Kalmyks, the peculiarity of the heroic image of Er Saltona, like other heroes from the people, is the small number of historical facts studied about his exploits, the need to further clarify the history of Er Saltona. During the preparation of the article, the principles of objectivity, systematics, universal connection, development and historicism were fully observed, which made it possible to analyze historical data as a result of applying the method of data sorting and historical comparison. Within the framework of the hermeneutic approach, the results were summarized, which drew attention to the information contained in the epic "Er Saltona". Methods of analysis and synthesis, induction and deduction, and the transition from abstraction to concreteness were also used to draw a general conclusion.

Key words: герой, личность, ойрат, калмык, джунгар, справедливость, патриотизм, человечность, справедливость, воля.

Киришүү. Кыргыз эли оңой-олтоң эле эгемен өлкө боло калган жок. Эгемен өлкө статусуна ээ болуу үчүн канчалаган оор күндөрдү, тагдырларды баштан кечиришти. Кулаалы таптап куш кылып, курама жыйып журт кылган күндөр каганат түптөө көрүнүштөрү менен алмашып, мамлекеттүүлүктүн пайдубалы түзүлүп келе жатканда, ошол мезгилдеги ааламдашкан саясаттын курмандыгына айланып, Орусиянын чеңгелинде да жашап келди. Коом деген өз алдынча өнүгүп туруучу жараян болуп саналгандыктан, өз мыйзамына ылайык алдыга карай илгерилеп баратты. Мезгил алмашып, 1991-жылы Кыргызстанда эгемендиктин таңы атты. Эгемен болуунун өзүнчө баа жеткис баалуулугу бар. Мындай баалуулуктардын сап башында илимий изилдөөлөрдү эркин жүргүзүү турат. Демек, постсоветтик мезгилден баштап, кыргыз элинин илим изилдөө багыты айрыкча тарых багытын изилдөө да эркиндикке чыгып, Ата мекендик тарыхтын бир топ актуалдуу маселелери изилденип, теорияга айланды. Өз элинин баатырлары да өз тарыхынын барактарынан орун алды жана изилдене бермекчи. Мына ошондой изилдөөнүн кезегин күтүп турган баатырлардын бири шарттуу айтканда XVIII кылымдын биринчи жарымында жашаган калмактар менен күрөш жүргүзгөн кыргыз баатырларынын бири Эр Солтоной Байсейит уулу. Анын өмүр баяны тууралуу маалыматты интернет тармактарынан табууга болот [1].

Материалдар жана изилдөө методдору. Эр Солтоной темасындагы илимий изилдөөнүн жылнаамалык чеги XVIII кылымдын биринчи жарымын өз ичине камтыйт. Негизги материалдар катары, окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары, пикирлери, сунуштары, архивдик маалыматтар, ошол мезгилди изилдөөгө алган авторлордун эмгектери, илимий тарыхый адабияттар, диссертациялар жана интернет сайттарынан алынган маалыматтар эсептелет. Эр Солтоной темасын изилдөөдө тарыхый объективдүүлүк, тарыхыйлуулук, системалуулук сыяктуу принциптерге таяндым. Негизи

эле илимий эмгек жазууда илимий методологиянын объективдүү принциптерге таянган учурда гана тарыхый жараян туура изилденет. Ошондуктан, Эр Солтоной темасын изилдөөдө тарыхнаамалык, булакнаамалык, архивдик материалдарды конкреттештирүү, анализдөө, сынчыл ой-жүгүртүү, туура талдоо, жалпылоо, салыштыруу, аналогия, индукция, дедукция, логикалык бүтүм усулдары пайдаланылды.

Талкуулар жана тыянактар. Эр Солтоной тууралуу сөз кылууда 1635-1758-жылдардагы Жунгар хандыгы Батыш монголдордун мамлекети болгондугунан баштоону туура көрдүм. “Жунгар” (монгол тилинде) – “оң кол” ал эми “барунгар” болсо сол кол дегенди билдирээри тарых беттеринен көп эле кездешет. Жунгарлар мамлекеттик жана саясий бирикме болгондуктан, бул терминдин саясий мааниге ээ экендиги талашсыз. Ошондой эле жунгарлар Чыңгыз хандын тушунда монгол аскерлеринин оң канатын түзүшкөндүгү белгилүү. Жунгар хандыгынын аймагы чыгыш тарабы Хангай тоолорунун батыш кырка тоосу, түштүк жагы Гоби чөлү, батыш бөлүгү Моголистан, түндүк жагы Иртыш жана Енисей аймагы. Бул аймак Жунгария деп аталып, батыш монголдордун түрк тилдүү элдери “калмак” (“кал” деген сөздөн), кытайлар аларды “элют”, ал эми өздөрүн “ойрот” деп аташкан, бул “токой эли” дегенди билдирет. 1635-жылдан баштап бул бирикме өзүн Жунгар хандыгы деп атай баштагандыгы [2.7] тарых беттеринен кездешет.

Тарыхый маалыматтардан байкалып тургандай кыргыздар менен казактар жунгарлар менен кас мамиледе болушкан, анткени алар жашаган аймактарга байма-бай жортуулдар жасалып турган.

Демек, XIV кылымдын аягында батыш Монголияда ойроттордун (калмактар) ири феодалдык Жунгария мамлекети өсүп чыгып, калмактар Орто Азияда жашаган элдин көпчүлүгүн каратып, катуу эзүү жүргүзүп, алардын ичинде кыргыздар да XVIII кылымдын орто чендеринде калмактардын баскынчылык доорунда оор турмуш, кыйынчылыктарды башынан кечиришип, жер-жерлерде майда-барат көтөрүлүштөр чыгып, аны баскынчылар аёсуз басып, кеңири элдик күрөшкө айлана албай, эл кыйналып турган учурда эл арасынан кыргыздын мыкты чыгаандарынын бири Эр Солтоной [3]тарыхый аренада белгилүү болгон.

Эр Солтоной таануу жаатында бир катар илимий талдоолор да кезигет. Окумуштуу Ш.Б.Акмолдоева кыргыз элинин эпосторунун дүйнө тааным мазмунун философиялык өңүттө талдоо менен эпикалык маалыматтардын, ошондой эле фольклордун жалпы маалыматтарынын баалуулугу, алардан башка “далилдер” сакталбаган учурларда өзгөчө жогору экендигин баса белгилеп: “Эр Солтоной сыяктуу кыргыз элинин эпикалык чыгармаларында көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, тарыхый инсандар өз ордун тапты, ал эми бул чыгармалардагы окуялар кыргыздардын калмак-Жунгар баскынчылары менен күрөшүнүн тарыхый мезгилине дал келе” [4.77] тургандыгына токтолот. Андан сырткары Ш.Б.Акмолдоева эпикалык чыгармачылыктагы дүйнө тааным маселелерине токтолуп: “Чыныгы фактылар жана окуялар жаратылган эпостордо (мисалы, Эр Солтоной жана башка баатырдык эпостордо) айтуучулар каармандардын айрым эпизоддорун, жоруктарын, ойлорун жана тажрыйбаларын мүнөздөрдүн жана жагдайлардын логикасына таянуу менен божомолдошот. Эр Солтоной сыяктуу баатырдык эпостор XV-XVIII-кылымдардагы кыргыздар чет элдик баскынчыларга каршы күрөшкөн тарыхый окуялардын негизинде түзүлгөн. Эр Солтоной жана башка баатырдык эпостор – бул тарыхый окуялардын хроникасы эмес, өз жаратуучуларынын эң мыкты кыялдары менен идеалдарын камтыган элдик массанын көркөм чыгармаларынын шедеврлери” [4.85] экендигин так көрсөткөн. Коомдук жашоонун керектөөлөрүнүн өнүгүшүнө байланыштуу адамдын умтулуулары, кызыкчылыктары жана каалоолору аң-сезимдин аныктоочу компоненттерине айланат, ошондуктан эпикалык чыгармаларда билим берүүчү элементтен тышкары идеялык-тарбиялык жана социалдык-уюштуруучу учурлар басымдуулук кылат. Ушул себептен улам эпикалык чыгармадагы образдардын мазмуну коомдук турмуштун кубулуштарын басымдуу туюндурган белгилүү бир идеяга айланат. Ошентип, Эр Солтоной жана башка эпостордо баатырдык образдардын пайда болушу эркиндикти сүйгөн идеялар, улуттук боштондукка умтулуу менен шартталарын, элдин фантазиясы жараткан баатырлардын образдары анын кыял-жоруктарын жана баатырдык, эрдик, күч жөнүндөгү

түшүнүктөрүн өзүнө сиңирип алган. Эр Солтоной жана башка эпостордун борборунда-чоң коомдук көйгөй: ар-намыс жана кадыр-барк, тууган жерди душмандардан коргоо маселелери кеңири коюлат жана чечилет деген автордун пикири менен ынанууга болот[4.97].

Чынында туулган жерди коргоо-эпостун каарманы Эр Солтонойдун башкы шарты:
Солтонойдун дабышын,
Баатырлар тегиз уктого,
Токойдой калың душмандын,
Тобун бузуп чыктыго [7]

Бул түшүнүктө мазмуну Мекен идеясы менен байланышкан патриоттуулук эпостордо изгиликтин, адамгерчиликтин эң жогорку критерийи болуп саналат, ал элдик массанын эң жогорку моралдык принциби болуп эсептелет. Эр Солтоной жана башка эпостордун жаратуучулары элдин психологиясын жана көз карашын билдирип, кыял-тилектери менен бардык кырсыктардан кутулууга, бардык мыкаачылыктардан арылууга болгон үмүтүн орундатышкан. Эр Солтоной жана башкалар-элдин эркиндиги үчүн чет элдик баскынчыларга каршы күрөшкө көтөрүлгөн биринчи баатырлар[4.118]. Автор эпикалык чыгармалардагы динге каршы мотивдер бар экендигин белгилеп келип, ислам мыйзамдары боюнча дин кызматчылары өздөрү ар дайым жана бардык жагынан адептүү болушу керек, бирок чындыгында алар - ар кандай абийир келишимдерине барууга, бул үчүн сыйлык алууга даяр экендиктерин көрсөтүп: “Эр Солтоной” эпосунун каарманы исламдын ыйык кызмат кылуучулары чулгап кеткен жаман иштеринин жыйындысын, алардын сабатсыздыгын, эки жүздүүлүгүн, өзүмчүлдүгүн ачык жана таамай шылдыңдайт” дейт [4.134-135]. Эпостогу эстетикалык багытка токтолгон автор: “Эр Солтоной” эпосу, биз карап чыккан башка баатырдык эпостор сыяктуу эле, элдин чет элдик баскынчыларга каршы боштондук күрөшүн чагылдырат. Бул жерде бир гана баатырдын эрдиги эмес, Темиркан, Болоткан, Солтоной сыяктуу элдин сырткы душманга каршы баатырдык каршылыгы ырдалат” [4.146].

В.И. Шаповалов кыргыз элинин элдик эпосторун орус тилине которуу ишине салым кошкон илимпоздордун бири. Ал “Эр Солтоной” эпосуна да кайрылып: “Варианттары аз “Эр Солтоной” поэмасы (орус тилине котормосу жок), бир жолу басылып чыккандыгын” [5.196] белгилейт.

К.Ш.Дюшалиев кыргыздардын ыр маданиятына кайрылып, социалдык-тарыхый контексте талдап: “...кыргыздар чет жерлик баскынчыларга, монголдорго (1206-1250жж), калмыктарга (1620-1759жж), казахтарга (1760-1770жж), цин агрессиясына каршы (1814-1826-жж) күрөш жүргүзүшкөн. Аны тастыктоо үчүн эл арасында белгилүү эпикалык дастандарды, оозеки салттардын профессионалдык музыкалык-поэтикалык маданият чөйрөсүнө кирген поэмаларды атоо жетиштүү: алар Эр Солтоной ж.б. жана алгач бул эпостор кара сөз түрүндө болуп, кийинчерээк гана жазылып баштагандыгын” белгилейт [6.27].

Кандай болгон тагдырда да кыргыз элинин баатырларын, белгилүү инсандарын уюткулуу элибиз оозеки тилинде болсо да сактап, аздектеп азыркы муунга жеткирген. Мына ошондой формада сакталып калган эпос “Эр Солтоной”. Анда бир гана Эр Солтонойдун гана эмес бир нече баатырлардын аты аталат. Алардан айырмаланып, Солтонойдун баатырдык сапаттары өзүнчө сүрөттөлөт:

Солтонойду бирөбү
Союл менен бир салды.
Солтоной ылдам ошонун,
Союлун жулуп колго алды.
Экөөнү жыга чапты эле,
Башкасы качып жөнөдү.

Солтоной, Шабек баш болуп,
Союп кирди четинен.
Солуткан далай калмакты
Солтоной, Шабек мыкты го.
Арканда Шабек, Солтоной
Арстандай балбаным [7].

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эпосторун талдоо түпкүлүктүү элдин социалдык-саясий, социалдык-этикалык, социалдык-маданий көз караштарын баалоого мүмкүндүк берет. Анткени, кыргыз элинин белгилүү эпостору өз өнүгүүсүндө бир топ татаал жолду басып өткөндүгү маалым. Белгилей кетүүчү нерсе, мурдатан эл оозунда айтылып, жашап келген эпостордо өз ордун тапкан айрым этикалык нормалар эскиргендиги айтпаса да түшүнүктүү, бирок көптөгөн жалпы адамзаттык баалуулуктар, тарыхый реалдуулуктар, тарыхый инсандар, тарыхый жараяндар бүгүнкү күнгө чейин актуалдуу бойдон тургандыгы талашсыз чындык. Мындай актуалдуулук Эр Солтоной таанууга да тиешелүү болуп, кыргыздын мыкты чыкма баатыры тарых барактарынан өз ордун табуунун кезегин күтүп турган учуру.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>. ОРУМА, ф. Р-34, о-1, д. 1384, с-78.
2. Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII - первой половине XIX в. /Б. П. Гуревич М. Наука 1983.-308с.
3. <https://sputnik.kg/20170225/ehr-soltonoj-zhonundo-7-fakty-1031930121.html>
4. Акмолдоева Ш.Б. Мирозренческое содержание эпосов киргизского народа// Дисс.на соискание канд.филос.наук. Фрунзе 1984.-с.168
5. Шаповалов В.И. Киргизская поэзия в русских переводах (30-6-е годы)// Дисс.на соискание доктора филол.наук. Бишкек 1992.-с.456
6. Дюшалиев К.Ш. Песенная культура кыргызов (проблемы жанровой типологии)// Дисс.на соискание доктора искусствоведения. Москва 1991.-с.384.
7. www.bizdin.kg.